

A FONETIKAI FORMA SZEMANTIKAI SZEREPE

Hunyadi László

Kossuth Lajos Tudományegyetem

Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

4010 Debrecen, Pf. 24.

e-mail: hunyadi@llab2.arts.klte.hu

0. Bevezetés

Amint korábbi kutatások megállapították, az É. Kiss által a magyar mondatra javasolt invariáns szintaktikai szerkezet (vö. É. Kiss 1978) alkalmas a hatóköri viszonyok megállapítására. Egy javasolt általánosítás szerint (Hunyadi 1981 és 1982) a szavak felszíni sorrendje jelentős szerepet játszik a hatókörök kifejezésében. Ennek megfelelően, egy, a Q pozícióban álló kvantor hatóköre nagyobb, mint a fókuszált elemé az alábbi F-pozícióban (vö. (1)):

- (1) [Q Mindenki [F ezt a filmet [S akarta megnézni]]]

azaz

- (1a) $\forall x, x$ meg akarta nézni ezt a filmet $\rightarrow x = \text{'személy'}$

A többszörös kitöltést megengedő Q-pozíció esetében a leginkább balra álló kvantornak van a legnagyobb hatóköre; vö. (2):

- (2) [Q Mindenki mindent [F meg [S evett]]]

azaz

- (2a) $\forall x \forall y. x$ megette y -t $\rightarrow x = \text{'személy'}, y = \text{'dolog'}$

Hasonlóképpen, a tagadás esetében, ahol a tagadószó mind megelőzheti, mind követheti a fókuszált elemet, azok relatív sorrendje dönti el a hatókör kérdését, vö. (3) és (4):

- (3) [F Nem Péter [S ment el a moziba]]

- (4) [F Péter nem [S ment el a moziba]]

Ugyancsak kimutattuk, hogy a hatókör tekintetében azon elemek, amelyek a Q- és az F pozíciókat töltik ki, prioritással rendelkeznek a mondat neutrális részében álló elemekkel szemben, még akkor is, ha ezen utóbbiak lexikalizált operátorok. Ennek megfelelően, egy lexikalizált operátor, mint a minden kis hatókörű a fókuszált *Péter*-rel szemben (5)-ben, még akkor is, ha a *Péter*-nek nincs semmilyen lexikalizált logikai státusa:

(5) [F Péter [S olvasott el mindent]]

azaz

(5a) $\forall x y. \forall x$ elolvasta y -t $\rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

É. Kiss szerint (i. m.) a magyar mondatok szintaktikai rendje közvetlenül összefügg a hangsúllyal: a Q- és az F-pozíciókban álló elemek mondathangsúlyt viselnek. Ugyanakkor, amint ezt korábban megfigyeltük (Hunyadi, i. m.), a hatókör jelölése nem csupán a felszíni szórenden alapul, hanem közvetlenül összefügg a hangsúllyal is. Így, a nem lexikalizált operátorok csak akkor rendelkezhetnek nagy hatókörrel (és viselkedhetnek operátorként), ha hangsúlyt viselnek (ez az eset áll fenn, például, (5)-ben a hangsúlyos *Péter* vonatkozásában. Ami a lexikalizált operátorokat illeti, azok kétféleképpen lehetnek: egyesek lehetnek mind hangsúlyosak, mind hangsúly nélküliek (mint a *mind*- univerzális kvantor), míg mások (pl. az egzisztenciális *vala*-) nem viselhetnek főhangsúlyt. Azt a tényt, hogy bizonyos logikai státust a hangsúly határoz meg, egy, a magyarban kivételes jelenséggel is alátámasztottuk: a *valamennyi* kvantor univerzális értelmezést kap, ha főhangsúlyt visel, és egzisztenciálisat, ha azt nem visel; vö. (6) és (7):

(6) 'Valamennyi könyvet elolvastam

(7) Valamennyi könyvet 'elolvastam

A fenti adatok általánosítása szerint abban az esetben, ha egy operátor, amelyek lehet mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan, a nagy hatókört a főhangsúly fejezi ki, függetlenül a felszíni szórendtől.

Ily módon, a magyar hatókörjelölés (8)-ban és (9)-ben látható sajátosabb eseteiben, a kvantornak kis hatóköre van, mert nincs (bár lehetne) rajta főhangsúly; vö.

(8) Mindent 'nem láttam

azaz

(8a) $\sim (x. \text{láttam mindent}) \rightarrow x = \text{'dolog'}$

- (9) 'Nem láttam mindent

azaz

- (9a)
- $\sim (x. \text{láttam mindent}) \rightarrow x = \text{'dolog'}$

Hasonlóképpen, a fókusz operátornak nagyobb a hatóköre, mint az univerzális kvantornak olyan példákban, mint (10) és (11):

- (10) Mindent 'Péter evett meg

'Péter evett meg mindent (a többiek kevesebbet ehettek) '

azaz

- (10a)
- $\forall x \forall y. x \text{ megettett } y\text{-t} \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

- (11) 'Péter evett meg mindent

azaz

- (11a)
- $\forall x \forall y. x \text{ megette } y\text{-t} \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

(NB. A *minden* disztributív jelentése, azaz az, hogy az adott halmazba tartozó összes személynek megvolt a saját adagja, a *minden* kis hatóköréből vezethető le.)

Másrészt, (12) és (13) szinonimitása ugyanara a magyarázatra támaszkodhat: mindkét mondatban a *minden* univerzális kvantor hatóköre nagyobb, mint a fókuszé (függetlenül egymáshoz viszonyított relatív sorrendjüktől), mert a kvantor főhangsúllyal rendelkezik; vö.

- (12) 'Mindent Péter evett meg

- (12a)
- $\forall y \forall x. x \text{ megette } y\text{-t} \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

- (13) 'Péter evett meg 'mindent

- (13a)
- $\forall y \forall x. x \text{ megette } y\text{-t} \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

Nyilvánvalóan a felszíni szórendre támaszkodó hatóköri jelölés elve természetesnek és magától értetődőnek tűnt azon lehetőségek tükrében, amelyeket a magyar mondat szerkezet képes nyújtani. A balról jobbra haladó felszíni szórendiségnek a főhangsúlyhoz fűződő viszonyát az a tény is támogatja, hogy ebben az invariáns szerkezetben a főhangsúlyt viselő Q- és F-pozíciók ugyancsak a mondat bal oldalán helyezkednek el.

Azon két problematikus esetre, amikor a felszíni sorrend önmagában nem dönti el a hatókört (a (12) és (13) eseteiben), É. Kiss (1987) a következő szintaktikai magyarázatot adja:

Általánosságban, minden operátor k-vezérli és megelőzi hatókörét. (12)-ben a kvantor ki van mozdítva argumentumpozíciójából Baloldali Diszlokációba és a fókusz, valamint a kvantor nyoma határozza meg relatív hatókörüket. Ezzel szemben (13)-ban a kvantor hátravetésének stilisztikai (és opcionális) alkalmazását látjuk, ami a hangsúlyjelölés lépésében működik.

1. A hangsúly eloszlása a mondat elemein

A hangsúly hatókörjelölő szerepére vonatkozó korábbi általánosításaink (Hunyadi 1981, 1982) a nem neutrális magyar mondattípusokra vonatkoztak. Hasonlóképpen, É. Kissnek (1987) a hatókör kezelésére vonatkozó szintaktikai szabályai is egy ilyen mondat szerkezetet tételeztek fel. Tudvalevő ugyanakkor, hogy egy nem neutrális mondat alapján véve egy fő hangsúllyal rendelkezik, és különösen a kötelezően főhangsúlyos, ige utáni nagy hatókörű kvantorok esete megkívánhatja a hangsúly szintaktikai és szemantikai szerepének az újragondolását. Közelebbről, ha e két főhangsúlyos mondatokat a nem neutrális mondatok egy változatának tekintjük, akkor láthatjuk, hogy legalábbis a hangsúlynak a mondat elemein való eloszlását tekintve a nem neutrális és a neutrális mondatok közötti különbség már kevésbé magától értetődő.

Valójában legalább háromféle magyar mondat típust különböztethetünk meg: a) vannak mondatok, melyek egy fő hangsúllyal rendelkeznek, a Q- vagy az F- pozícióban (ezek a nem neutrális mondat „klasszikus” esetei), b) egyes mondatok több azonos főhangsúllyal rendelkeznek, az egyik a Q- vagy az F-pozícióban, a másik az igétől jobbra (beleértve az ún. ellenfókuszos mondatokat; vö. Varga 1981), és c) újabb mondatok azonos hangsúllyal rendelkeznek a mondat kettőnél több elemén. Ezen utóbbi típusba mind neutrális, mind nem neutrális mondatok egyaránt tartoznak. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a hangsúlynak nem lehet az az elsődleges szerepe, hogy ezeket a fő szintaktikai megkülönböztetéseket megtegye. Bár az S-struktúra és a hangsúlyjelölés bizonyos fókig összefüggnek (vö. a fókuszált elem szintaktikailag megjósolható hangsúlyát), mégis világosan meg kell különböztetnünk azokat a hangsúly általános funkciójának meghatározásával.

Úgy tűnik, hogy a hangsúlynak valamely elemen való megléte új információt visz a kontextusba, mint a *comment* része (ami nem szükségszerűen jelenti azt, hogy a *comment* minden egyes összetevőjének hangsúlyozva kell lennie). Amikor egy új kontextust nyitunk, gyakran egy sor új információt kell bevezetnünk, és ezek a mondatok gyakran több, azonos hangsúlyú szót is tartalmaznak. Ha egyikőjük sem foglalja el az F-pozíciót, akkor ezek a mondatok neutrális mondatok. Olyan eset is fennállhat, hogy az

egyik új információ az F-pozíció kitöltésével van kifejezve. Ebben az esetben a fókusz 'kimerítő felsorolás' funkciója is kifejeződik (vö. Szabolcsi 1981). Az ilyen minden nem neutrálissá válik. Ebből következik, hogy a nem neutrális mondat kritériuma az, hogy legyen kitöltött F-pozíciója; miközben a hangsúly a mondat S-struktúráján kívüli tulajdonságaival függ össze.

Amint fentebb láttuk, a főhangsúly és a logikai hatókör szorosan összefüggnek egymással. Vajon ez az összefüggés csak a „klasszikus”, egy főhangsúlyú mondatokra vonatkozik, vagy bármiféle mondatra bármennyi hangsúllyal? A jelen dolgozat azt a nézetet kívánja alátámasztani, miszerint a hangsúly jelölésében világos összefüggés van az S-struktúra, a Fonetikai Forma és a Logikai Forma között.

A fő kérdés a fonetikai hangsúly és a szintaktikai szerkezet közötti összefüggése. Pontosabban: egy hangsúlyminta megjelölhető-e az S-struktúrából? Tudva, hogy a hangsúlynak közvetlen hatása van a hatókörre, a kérdés megválaszolása lényegesnek tűnik.

Selkirk (1984) megfigyelése szerint egy mondat két vagy több szóból álló szekvenciája egy olyan intonációs frázist képezhet, amelyen a mondat intonációs kontúrja alapszik. Vogel és Nespor (1987) a prozódiai fonológiáról írt könyvükben bevezetik a fonológiai frázis és az intonációs frázis fogalmát, hogy magyarázatot nyújtsanak a prozódiai struktúra és az LF közötti bizonyos összefüggésekre.

Vogel és Kenesei e munka szemléletére támaszkodnak a magyar mondatok elemzésében (1987, 1990). Megfigyeléseik szerint jól meghatározható kapcsolat van a hangsúlyredukció és egyrészt az *l*-palatizáció, másrészt az intonációs szerkezet között. Szerintük a prozódiai összetevők (a későbbiekben fonológiai frázisok) intonációs frázisokban (IP-kbe) csoportosíthatók. Az *l*-palatizáció érvényessége területe az a legközvetlenebb IP, amelyik a palatizáció számára potenciális elemeket tartalmazza. Megfigyeléseik szerint ugyancsak kapcsolat lehet fel az ezen fonológiai szabályok érvényességi területe, valamint a logikai hatókör érvényességi területe között. Azaz, a hatókört jelölő kvantor és más operátorok jelenléte jobbra terjedő hatókört jelöl, és az összetevőkön ható fonológiai szabályok is jobbra érvényesek, sohasem balra.

Vogel és Kenesei szerint az intonációs frázisokat az S-struktúra szintjén lehet azonosítani. Eszerint, bizonyos elemek [+SC] jelölést kapnak (a nagy hatókörű kvantorok), míg mások [+OS]-t (ami 'operátor státus'-t jelöl). A fonológiai frázisok balról jobbra rendeződnek ugyancsak logikai funkcióval rendelkező ([+SC] vagy [+OS]) elemmel vagy a mondat végével nem találkoznak. Véleményük szerint a nagy hatókör mind a kvantorok, mind a fókusz, az *is*-, a *csak*-, 'Wh-' és tagadó kifejezések esetében jobbra terjed, bármilyen elemen, még IP-határokon keresztül is.

Hipotézisükből következik, hogy ha két mondat ugyanazon IP-kból áll, de azok különböző sorrendben vannak, logikai reprezentációjuk is különbözni fog. (14)-ben és (15)-ben megismételjük Vogel és Kenesei (1990: 360, (37a) és (38)) példáját:

- (14) [IP "minden 'nyúl'] [IP "Júliát szereti a 'legjobban"]
 'Minden nyúlra igaz, hogy Júlia az, akit a legjobban szeret'
- (15) [IP "Júliát szereti"] [IP "minden 'nyúl a 'legjobban"]
 'Júlia az, akit minden nyúl a legjobban szeret'

A fenti (14) és (15) mellett az adott szekvencia azonban másképp is kiejthető: a második főhangsúly elhagyásával (16)-ot és (17)-et kapjuk:

- (16) "Minden nyúl Júliát szereti a legjobban
 (17) "Júliát szereti minden nyúl a legjobban

A Vogel – Kenesei megközelítést követve, (16)-nak és (17)-nek (14)-gyel és (15)-tel azonos LF-interpretációt kellene kapnia. Ezzel szemben, ahogyan azt (13)-ban látjuk, egy az igétől jobbra kihelyezett, hangsúlyos univerzális kvantor ugyanolyan hatókörű, mint ha a Q-pozícióban (tehát az igétől balra) lenne. Azaz (15) LF-representációja inkább (16)-énak felel meg. Korábbi hangsúlyszabályunk (Hunyadi 1981, 1982), továbbá É. Kiss (1987) kvantorhátravetési szabálya szerint (14) és (15) logikai interpretációja egyaránt (18):

- (18) 'Minden nyúlra igaz, hogy Júlia az, akit a legjobban szeret'

Ami a kis hatókörű kvantorokat illeti, nem világos, hogyan tudjuk a Vogel – Kenesei megközelítésben reprezentálni a fókuszról balra elhelyezkedő kis hatókörű univerzális kvantort tartalmazó (19) és (20) közötti LF-különbséget:

- (19) "Mindent János olvasott el
 $\forall y \forall x. x \text{ read } y \rightarrow x = \text{'János'}, y = \text{'dolog'}$
 'Mindent János olvasott el (semmit nem olvasott el más)'
- (20) Mindent "János olvasott el
 $\forall x \forall y. x \text{ read } y \rightarrow x = \text{'János'}, y = \text{'dolog'}$
 'János volt az, aki mindent elolvasott (a többiek ugyancsak elolvashattak valamit, de nem mindent)' (pl. iskolai házi feladattal kapcsolatban)

Az a tény, hogy egy és ugyanazon kvantor egy és ugyanazon pozícióban lehet mind hangsúlyos ((19)-ben), mind hangsúlytalan ((20)-ban), és hogy ez a fonetikai különbség

egyben hatóköri különbséggel is jár, hogy sem a hatókört, sem az intonációs frázisok közötti határt nem lehet egyértelműen megjósolni magából a frázisstruktúrából.

Míg fontosnak tűnik elkerülni a túlgenerálást, továbbra is megválaszolásra vár, hogy milyen szerepet játszik a hangsúly (14) és (16), valamint (19) és (24) vonatkozásában. A következő részben e kérdésre kívánunk választ adni.

2. Az ige mögötti hangsúlyos elemek szintaktikai státusáról

É. Kiss idézett műve szerint a (13) "*Péter evett meg "mindent* mondatban a *mindent* kvantort kiemeljük a Q-pozícióból, míg az itt maradó nyoma megőrzi a kvantor széles hatókörét a *Péter* fókusszal szemben. Ezek szerint a *mindent* szemantikailag úgy viselkedik, mintha Q-ban állna, azzal a különbséggel, hogy eredeti pozíciójából hátra van vetve az ige mögé.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon csak az univerzális kvantor sajátja-e az, hogy opcionálisan hangsúlyt kap az igétől jobbra, vagy vannak-e egyéb elemek is ugyanilyen tulajdonsággal.

A (21)–(23) mondatok azt mutatják, hogy lehetségesek nem kvantifikált NP-k is az ige mögötti hangsúlyos helyzetben:

- (21) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "fazék esett le a "hűtőgépről.

- (22) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "hűtőgépről esett le a "fazék.

- (23) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

"Leesett a "hűtőgépről a "fazék.

Az, hogy (21)=(22), azt sugallja, hogy a *fazék* szintaktikai fókusz (21)-ben ugyanazon szemantikai fókusztulajdonságokkal rendelkezik, mint az ige mögötti *fazék* (22)-ben; továbbá (22) szintaktikai fókusza, a *hűtőgépről* ugyanazokkal a szemantikai fókusztulajdonságokkal rendelkezik, mint az ige mögötti a *hűtőgépről* (21)-ben. Azaz mindkét mondat tartalmaz egy szintaktikai fókuszt és egy ige mögötti, fókusz tulajdonságokkal rendelkező hangsúlyos elemet. Abból, hogy az F-pozíció csak egyszer lehet kitöltve, az következik, hogy az ige mögötti, szemantikai fókusztulajdonságokkal rendelkező (hangsúlyos) elem nem lehet a szintaktikai F-pozícióból való kimozdítás eredménye. Minden tulajdonságát helyben kell megkapnia.

Ugyanakkor érdemes figyelni arra, hogy (21)-gyel és (22)-vel a (23) "*Leesett a hűtőgépről a fazék*", azaz egy fókusz nélküli mondat ekvivalens. Ez az ekvivalencia azt jelzi, hogy (21) és (22) inkább egy mondatfókusz és nem (szintaktikai pozíciótól függő) összetevőfókusz példái lehetnek.

(24)-ben egy újabb példáját látjuk az ige mögötti hangsúlynak:

(24) (Azért jöttem le később köszönteni a vendégeket, mert először)

Az "órát húztam" fel.

(24)-ben a *fel* igeikötő semmiképpen nem tekinthető úgy, mint amit kimozdítottunk az ige előtti F-pozícióból és ami így megőrizné hangsúlyát, mert F-ben már van egy másik NP (*az órát*), így ezt a pozíciót nem foglalhatja el. Ez az igeikötőn levő második főhangsúly ugyancsak mondatfókuszt jelölhet, azaz (24) = 'Amit tettem, az nem volt más, mint felhúztam az órát'.

(25) és (26) ugyancsak azt mutatja, hogy az ige mögötti hangsúlyos elem nem lehet mozgatható eredménye:

(25) (Miért volt Péter olyan szomorú? – Mert)

"János táncolt" Péter barátnőjével.

(26) (Miért volt Péter olyan szomorú? – Mert)

"János táncolt" Péter "barátnőjével."

Az nyilvánvalónak tűnik, hogy a *Péter barátnőjével* birtokos NP egyik eleme sem lehet egy a fókuszpozícióból való hátramoogatás eredménye, a birtokos NP egésze inkább az ige mögött van generálva.

A fenti elemzést követve, egységesen kezelhetjük a (21)–(26) mondatokat, ha feltesszük, hogy az ige mögötti hangsúly nem azáltal jön létre, hogy az adott hangsúlyos elemet egy ige mögötti pozícióban mozgadjuk. Így ezek a hangsúlyos NP-k nem foglalnak el egy speciális ige mögötti pozíciót.

Ennek megfelelően nem tekinthetjük az S-struktúra sajátjának, hogy olyan logikai szerepet jelöljön az ige mögötti elemeknek, mint a Q és az F operátorpozíciókkal. Így, mivel ezeknek az ige mögötti hangsúlyos elemeknek van bizonyos logikai funkciójuk, fel kell tennünk, hogy az S-struktúra nem képes arra, hogy a mondat összes elemére egyértelműen meghatározza azok logikai funkcióit. Bizonyos alapvető funkciók kifejeződnek a Q- és az F-pozíciók kitöltésével, míg mások opcionálisak és a Logikai Formában fejeződnek ki. Ezek szerint az LF az, ami megadja a mondat S-struktúrájának az összes lehetséges funkcionális struktúráját, úgy, hogy az S-struktúra által az

operátorpozíciókban egyértelműen jelölt hatóköröket az LF csak megerősíti, míg az S-struktúra által nem jelölt egyéb esetekben azt az LF-szabályokkal létrehozza.

Nézzük meg most közelebbről, milyen funkcióit jelöli meg a Logikai Forma az S-struktúrának. Mint tudjuk, a Q- és az F-pozíciókban álló elemek relatív lineáris sorrendje egyben ezen elemek relatív hatókörét jelöli és ezt a sorrendet a legnagyobb hatókörű elem főhangsúlya is kíséri. A hangsúly ugyanakkor általánosabbnak tűnik, nem mindig hatókört jelöl; vö. (27):

(27) (Ne aggódj,)

"Feladtam a levelet.

(27)-ben nehéz lenne bármilyen széles hatókörű operátort azonosítani a nyomatékos *feladtam*-ban. Ugyanakkor (28), ami csak egy további hangsúly meglétében különbözik formálisan (27)-től, mégis különböző interpretációt kap (más helyzetben használható):

(28) (Hol voltál? –)

"Feladtam a "levelet.

A fenti példák azt sugallják, hogy a hangsúlynak a hatókörjelölésnél általánosabb szerepe van, általános és elsődleges funkcióját egyfajta prominencia kifejezésében látjuk. E prominenciált a kommunikáció oldaláról érthetünk meg: általában a hangsúlyos elem jelölésének újdonságát vagy fontosságát fejezi ki. Így, (27) "*Feladtam a levelet*", ahol csak a "*feladtam*-on van hangsúly, a feladás prominenciáját fejezi ki, különösen annak megtörténtét, míg (28) kettős hangsúlya ("*Feladtam a "levelet*") egyszerre fejezi ki egyrészt a feladás (megtörténének), másrészt a levélnek a prominenciáját. (27) ezzel a szimmetrikus prominenciajelöléssel gyakorlatilag az egész kijelentés prominenciáját fejezi ki, egy teljesen új információt ad arra a bevezető kérdésre, hogy *Hol voltál?*

Most vizsgáljuk meg (29) és (30) különbségét:

(29) "Mindig korán kelek.

(30) "Mindig "korán kelek.

Miközben mindkét mondat alapjában ugyanazon értelmű (legalábbis a logikai hatókörök tekintetében), különböznek a kommunikatív prominencia jelölésében: míg (29)-ben csak a *mindig* prominens, (30)-ban a *korán* egy újabb prominenciával rendelkezik.

Amint láttuk korábban, a legszélesebb hatókört mindig főhangsúly kíséri. Mivel a hangsúly legáltalánosabb funkciója a prominencia kifejezése, most hozzátehetjük, hogy a széles hatókör egyben mindig prominens is.

Ennek megfelelően, egy ige mögötti hangsúly általános funkciója az, hogy prominenciát fejezzon ki. Ugyanakkor, a prominencia kifejezése mellett, bizonyos egyéb feltételek teljesülésével a hangsúly széles hatókört is kifejez.

Különféle nyelvi elemek rendelkeznek a hatókör kifejezésének a lehetőségével. Bizonyos kötött morfémák kifejezhetik a modális vagy időoperátorok hatókörét, és számos olyan szabad morféma (lexéma) van, amelyek szintaktikai pozíciótól függetlenül műveleteket jelölnek. Ezen operátorok hatóköre a **propozíció** szintjén jelenik meg.

Összetevőkre érvényes hatókört NP-kre vonatkoztatva, a grammatika eszközeivel fejezhetünk ki, elsődlegesen a kvantorok és a negatív elemek, továbbá az is és a csak segítségével, gyakorlatilag kvantálható kifejezésekre. Bár a (27) "*Feladtam a levelet*" mondatban a hangsúlyos *feladtam* kifejez prominenciát, de mivel nem NP-re vonatkozik, nem fejez ki relatív, összetevő-hatókört (az F-pozícióban levő *fel*-t lehetséges mint a perfektivitás operátorát tekinteni, de e hatókör akkor sem relatív, hanem az egész propozícióra terjed ki). Ezzel szemben, a (28) "*Feladtam a "levelet*" mondatban az ige mögötti hangsúlyos *levelet* kvantálható és így kifejezhet relatív hatókört.

Az ige mögötti hangsúlyos elem kategóriája meghatározza, hogy az milyen operátortípust képvisel: ha kvantor, akkor kvantorhatókört, ha egyéb NP, akkor fókuszhatókört fejez ki. Az a tény, hogy ezen utóbbi mondatok mondatfókuszot fejeznek ki, az alábbiakkal támasztható alá. A

(28) "Feladtam a "levelet

mondat tulajdonképpen két propozíció konjunkcióját képviseli:

(28a) "Feladtam valamit

és

(28b) A "levelet adtam fel.

Így (28) logikai interpretációja a következő:

(28c) $\exists x$. feladtam x -et, $x = \text{'dolog'}$ & $\forall x$. feladtam x -t, $x = \text{'levél'}$

Így nincs ellentmondás a szintaktikai összetevőfókusz-jelölés és a mondat szintű fókusz-értelmezés között: ez utóbbit a két propozíció konjunkciója eredményezi, melynek e kettős fókuszjelölés a formális eszköze.

Hasonló módon értelmezhetjük a kétfókuszos mondatokat, így a korábbi (21)-et:

- (21) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "fazék esett le a "hűtőgépről.

- (21) a következő két propozíció konjunkciójából áll elő:

- (21a) A "fazék esett le valamiről.

és

- (21b) A "hűtőgépről esett le a fazék.

azaz

- (21c) $\forall x \exists x. x$ leesett y -ről, $x = \text{'fazék'}$, $y = \text{'dolog'}$ & $\forall y. a$ fazék leesett y -ről,
 $y = \text{'hűtőgép'}$

Ugyanezt a gondolatmenetet követve magyarázatot találunk arra is, miért van nagyobb hatóköre a hátravetett hangsúlyos univerzális kvantornak, mint a szintaktikai fókuszsnak.

- (13) "Péter evett meg "mindent

az alábbi két propozíció konjunkcióját képviseli:

- (13a) "Péter evett meg valamit.

és

- (13b) "Mindent Péter evett meg.

azaz

- (13c) $\forall x \exists y. x$ megette y -t, $x = \text{'Péter'}$, $y = \text{'dolog'}$ & $\forall y. \text{Péter}$
megette y -t, $y = \text{'dolog'}$

3. A mondat hatóköri viszonyainak a meghatározása

Egy mondat hatóköri viszonyainak a meghatározása két fázisban meg végbe:

a. Interpretáció az S-struktúrában

b. Interpretáció az LF-ben

Az S-struktúra egyértelműen megadja az operátorpozíciókban jelölt operátorok hatókörét az operátorpozíciók felszíni sorrendje alapján.

Az igtől jobbra is lehetséges operációk kifejezése azonban, mint láttuk, nem lehet mozgatas eredménye. A további operátorfunkciók kijelölésére a prominenciajegyek alapján kerül sor az S-struktúrában.

Bizonyos összetevők prominenciajegyeket kapnak: a legszélső baloldali operátor kötelező prominenciát (+P), minden további operátorpozícióban levő összetevő és az ige mögötti NP-k pedig lehetséges prominenciát (+p). A +p jegy azt jelenti, hogy az adott elemnek a prominenciája (fonetikailag: főhangsúlya) nem kötelező, de lehetséges, és megvalósulásának csak egy +P jegyű elem megléte a feltétele. (Így egyetlen S-struktúrának akár a +p jegyek permutációjának megfelelő számú tényleges (+p) prominencia-reprezentációja is lehetséges.

Az S-struktúra operátorpozíciói által meghatározott hatóköri tulajdonságokkal rendelkező operátorok egyszerű megfeleltetéssel kitöltik a megfelelő LF-pozíciókat, míg az egyes prominencia-reprezentációk szerint az ige mögötti +p jegyű elemek egy ennek mellérendelt újabb logikai struktúrában LF-mozgatással kvantorpozícióba (a kvalifikált NP-k) vagy fókuszpozícióba (a nem kvalifikált NP-k) kerülnek.

Az így létrejött LF-reprezentációban a hatóköri viszonyok tükrözik az S-struktúra operátorpozícióinak a sorrendjét, azzal a megszorítással, hogy az LF-reprezentációban megengedett egynél több fókusz is (szerkezetenként egy-egy), melyek között, mivel lényegében konjunkció eredményeként állnak elő, hatóköri alá-, fölrendeltség nem állapítható meg.

Ha egy adott esetben a +p jegyű elemek között hatóköri megkülönböztetés nincs is, prominenciájuk különbözik: a balra álló +p jegyű elem prominenciája (kommunikatív újszerűsége, fontossága) nagyobb, mint a tőle jobbra állóé. Ezért, bár a korábbi (21) és (22) két-két fókusza között nincs hatóköri különbség, vö.

(21) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "fazék esett le a "hűtőgépről.

(22) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "hűtőgépről esett le a "fazék.

intuíciónknak is megfelelően van prominenciakülönbség: (21)-ben a *fazék*, (22)-ben a *hűtőgépről* bír kommunikatív szempontból többletprominenciával.

Végül PF-ben, a fonetikai reprezentáció során minden +P vagy +p jeggyel rendelkező elem főhangsúlyt kap.

Összefoglalva: a logikai viszonyok kifejezésében az S-struktúra, az LF és a'PF a következő módon vesz részt:

(31) a. Az S-struktúra megadja az operátorpozíciókban jelölt operátorok hatókörét az operátorpozíciók felszíni sorrendje alapján;

b. Az S-struktúra kijelöli a további operátorfunkciókat a prominenciajegyek kiosztása alapján;

c. Az operátorpozíciókat elfoglaló és a prominens jegyű elemek a pozíciójuknak, illetve a kategóriájuknak megfelelő LF-pozícióba kerülnek és hatókörük ott interpretálódik;

d. Minden, +P vagy +p jeggyel rendelkező elem PF-ben főhangsúlyt kap.

4. A hangsúly logikai szerepe az analízis során (a hallgató stratégiája): A Fonetikai Frázis

Míg a mondatgenerálás során (ami a szokásos szempontja a nyelvi forma generatív megközelítésének) a kiindulópontjuk az adott mondat S-struktúra-szintű reprezentációja, amit az LF és a PF szintjén interpretálunk, az analízis folyamatában a hallgató először az adott mondat akusztikai (fonetikai) reprezentációjával találkozik. Csak akkor tud visszakövetkeztetni a mondat (S-) struktúrájára, ha a Fonetikai Forma képes arra, hogy a szükséges szerkezeti információkat továbbítsa. Ez az a pont, ahol a hangsúly (együtt az intonációval) elengedhetetlen szerepet játszik. Az analízis szempontjából a Fonetikai Formát az S-struktúrára és az LF-re mutató interfésznek tekinthetjük.

A hallgató a mondat fonetikai reprezentációjából először az ún. Fonetikai Frázisokat azonosítja. A Fonetikai Frázis (PhP) egy adott főhangsúly körül szerveződik és az ugyanazon intonációs minta által átfogott összes elemet tartalmazza. Ez az intonációs minta lehet ereszkedő vagy emelkedő-ereszkedő úgy, hogy hangsúlyos központja általában az ereszkedő szakasz elejére esik. Így, az ereszkedő szerkezetű (32)–(33)-an a minimális PhP tartalmaz egy hangsúlyközpontot – (32)-ben F-et és (33)-ban Q-t – és a mondat többi része ebbe a PhP-be tartozik.

(32) [F[S]]

(33) [Q[F[S]]]

Hasonlóképpen, egy emelkedő-ereszkedő intonációjú mondatban,

(34) [Baloldali Kihelyezés [F[S]]]

vagy

(35) [Baloldali Kihelyezés [Q[F[S]]]]

van egy minimális PhP, melynek a hangsúlyközpontja (34)-ben F és (35)-ben Q és a mondat további része (a Baloldali Kihelyezés és az ige mögötti rész egyaránt) ugyanannak a PhP-nek a része. Egy PhP hangsúlyközpontját a PhP fejének fogjuk nevezni és elsődleges funkciója az, hogy képviselje az egész PhP-t az LF-interpretációban.

Egy mondat fonetika frázisstruktúrája az LF-interpretáció bemenetétül szolgál. Ha a PhP fejének operátor státusza van, akkor az adott PhP részt fog venni a hatókörök meghatározásában. Az analízis szempontjából az LF szerepe az, hogy meghatározza a mondat összes fonetikai frázisának a relatív hatókörét. Ehhez figyelembe fogjuk venni az LF alábbi tulajdonságát:

LF-ben az operátoroknak egy alapértelmezésű sorrendjük van: a legmagasabb rendű operátor a legnagyobb, a legalacsonyabb rendű operátor pedig a legkisebb hatókört képviseli. A magyar nyelvben ez az alapértelmezés alapjaiban megfelel az S-struktúra operátorai felszíni sorrendjének:

(36) $N \text{ MOD } Qx \text{ Fz. } p(x, y)$

ahol N a tagadó operátor, MOD egy tetszőleges modális operátor (amit akár kötött, akár szabad morféma kifejezhet), Q egy tetszőleges kvantor (akár univerzális, akár egzisztenciális), F a fókuszoperátor (akár kvantálható, akár nem).

A PhP LF-megfeleltetése a következőképpen történik:

- (37) a. Az adott mondat minden PhP-jét fonetikailag azonosítjuk;
 b. Minden PhP fejét azonosítjuk;
 c. Az adott fej kategóriájának megfelelően (ami a lehetséges operátorstátuszt határozza meg) meghatározzuk az adott PhP fejének a relatív hatókörét. Két vagy több, azonos kategóriájú fejet tartalmazó PhP-nek azonos relatív hatóköre van.

Ennek megfelelően, (38) és (39) logikailag egyértelműen ekvivalens:

(38) "Mindent János evett meg.

(39) "János evett meg "mindent.

(38)-ban csak egy PHP van és feje a *mindent*, így ennek az univerzális kvantornak kell a legnagyobb hatókörrel rendelkeznie. (39)-ben ugyanakkor két PHP is van, "*János evett meg és 'mindent*". A két fej a *János* és a *mindent*, amelyeknek a kategóriája határozza meg relatív hatókörüket: bár *János* megelőzi a *mindent-et*, mégis csak az alacsonyabb rendű fókuszoperátort jelölheti, mivel főnév kategóriájú, ugyanakkor a *mindent* mint kvantor, függetlenül attól, hogy a *János*-fejű PHP után áll, magasabb rendű operátor.

Az olyan mondatok, amelyek két vagy több, azonos kategóriájú fejjel rendelkező PHP-ből állnak, többértelműek lesznek a hatókör szempontjából:

(40) "Mindenki elolvastott" valamit.

(41) A "fazék esett le a "hűtőgépről.

A jelen megközelítésben választ tudunk adni arra a kérdésre is, vajon miért van az, hogy ha egy elem Baloldali Kihelyezésben van, akkor az adott mondatnak legalább egy elemet kell tartalmaznia Q-ban vagy F-ben:

(42) * Valaki eljött.

(43) Valaki "eljött.

(42) azért nem grammatikus, mert nincs olyan, amivel egy PHP-t alkothatna és így azt az LF sem tudja interpretálni.

A generálás és analízis, e két ellentétes folyamat megértése segíthet bennünket abban, hogy meghatározzuk a hangsúly fő funkcióját. A mondatgenerálás során a hangsúly a PF-reprezentációja az S-struktúrában és az LF-ben releváns hatókörnek valamint a kommunikatív prominenciának. A mondatanalízisben ugyanakkor a hangsúly az adott PHP fejét jelöli, ami egyben az LF-interpretáció bemenete. Ez a két ellentétes funkció ugyanabból a komplex jelenségből származik és a grammatika elemezésének két alapvető szintjét jelöli, a szintézist és az analízist.

5. Összefoglalás

A jelen dolgozatban a logikai hatókör kifejezésének módjait vizsgáltuk neutrális és nem neutrális mondatokban. Megfigyeltük, hogy mivel az S-struktúra operátorpozíciói már a szintaxis ezen szintjén kifejezik a relatív hatóköröket, ezen hatóköröket a Logikai Forma egyértelműen, egyszerű megfeleltetéssel interpretál. Ugyanakkor az S-struktúra csak egyik szintje a hatókörök kifejezésének. Az olyan esetekben, amikor a hatókört külön szintaktikai pozíció nem fejezi ki (gyakorlatilag az operátorpozíciókon kívül eső összes

elem esetében), a hatókör az LF-ben van interpretálva, a prominanciajegyekre támaszkodva. A Fonetikai Forma a prominanciajegyek alapján osztja ki a hangsúlyokat.

A grammatikát két aspektus együtteseként vizsgáltuk: a generálás és az analízis alapján. A generálás szempontjából az S-struktúra csak részben képes kijelölni az elemek hatókörét, a hatókörök a maguk teljességében az LF-ben interpretálódnak. Az analízis szempontjából a hallgató az ellenkező irányból közelít: a Fonetikai Forma a Fonetikai Frázisokkal megteremti a mondat szemantikai-logikai vázát és a Logikai Form a Fonetikai Frázisok egymáshoz viszonyítása alapján határozza meg a hatóköröket.

IRODALOM

Fónagy Iván – Magdics Klára 1967: *A magyar beszéd dallama*, Budapest.

Hunyadi László 1981a: *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban*, Debrecen, kandidátusi disszertáció.

Hunyadi László 1981b: Remarks on the syntax and semantics of topic and focus in Hungarian, *Acta Linguistica Acad. Sc. Hung.* 31, 107 – 136.

É. Kiss Katalin 1978: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje, *Nyelvtudományi Közlemények* 80, 261 – 286.

É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Sêlkirk, Elizabeth O. 1984: *Phonology and syntax: the relation between sound and structure*, Cambridge, MA, MIT Press.

Szabolcsi Anna 1981: The semantics of topic-focus articulation, in J. Groenendijet et al. szerk.: *Formal methods in the study of language*, Amsterdam, Mathematisch Centrum.

Varga László 1981: A magyar intonáció – funkcionális szempontból, *Nyelvtudományi Közlemények* 83, 315 – 339.

Vogel, Irene – Kenesei István 1987: The interface between phonology and other components of grammar: the case of Hungarian, *Phonology Yearbook* 4, 243 – 263.

Vogel, Irene – Kenesei István 1990: Syntax and semantics in phonology, in Sharon Inkelas – Draga Zec szerk.: *The phonology-syntax connection*, Chicago. The University of Chicago Press, 339 – 363.

Vogel, Irene – Kenesei István 1992: *Focus and phonological structure*, kézirat.

THE SEMANTIC ROLE OF THE PHONETIC FORM

LÁSZLÓ HUNYADI

In this paper we analyzed the ways logical scope is expressed in neutral and nonneutral sentences. It was observed that since the operator positions in S-structure assign wide scope to the elements in these positions, the scope of these elements is interpreted in LF unambiguously. At the same time, S-structure is just one level of expressing scope. Other cases of scope which are not assigned a distinct syntactic position (practically any element outside the operator positions) are resolved in LF. Scope interpreted in LF (either independently from or depending on S-structure) is assigned heavy stress in Phonetic Form.

For all cases, heavy stress has the function to express a certain kind of prominence and wide scope is just a subset of its functions.

Grammar has been viewed as a complex of two aspects: those of generation and analysis. From the point of view of generation S-structure is only capable of partially assigning scope to its elements and scope is finally interpreted in LF. From the point of view of analysis, on the other hand, the hearer has a reverse starting point: the Phonetic Form with its Phonetic Phrases gives the semantic/logical framework of the sentence and on the basis of the relation of the PhPs of the sentence its logical scope relations are unambiguously interpreted in LF.